

Hoe morele moed ontkiemt

Duitsland erkent eindelijk dat het verzet tegen Hitler uit diverse ideologische hoeken kwam

BRON: Beatrice de Graaf in *Trouw/Boeken*, 28 januari 2012

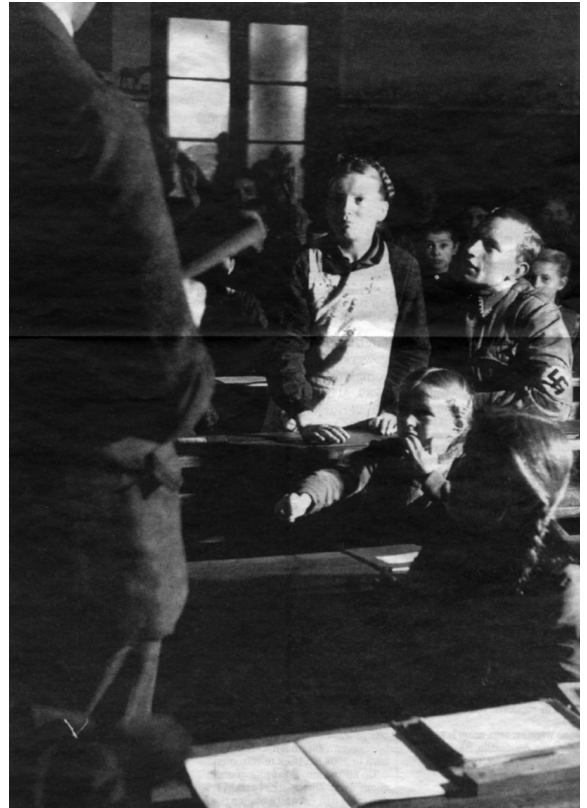
Opstaan tegen het Derde Rijk vergde grote moed. Die vond je bij communisten én bij de adel, bij kinderen én onderwijzers. Vier boeken brengen hun levens dichterbij.

► Beatrice de Graaf

Over verzet in nazi-Duitsland schrijven, is kleur bekennen. Welk verzet licht je er uit: het rode, communistische of socialistische verzet tegen Hitler? Het zwarte, katholiek-conservatieve? Het verzet vanuit de Wehrmacht en de adellijke Pruisische kringen, of toch het voorbeeldige studentenverzet van de *Weißer Rose*? En is dat-sowieso niet gemakzuchtig? Want waarom wordt dat handjevol Duitse verzetshelden in het zonnetje gezet, als voorbeeld van het goede Duitsland, terwijl er over de vele miljoenen Duitsers die wegkeken beschaamd wordt gezwegen?

Meteen na de Tweede Wereldoorlog werd er in Duitsland nog nauwelijks over het verzet geschreven. Er was totaal geen markt voor. Verzetsstrijders waren verraders. Romans gingen over de wederopbouw, over de terugkeer van gehavende frontsoldaten. Als er in de jaren zestig al aandacht aan werd besteed, in literatuur en geschiedwetenschap, dan aan het protestantse of katholieke verzet. In 1968 verscheen de succesvolle biografie van Eberhard Bethge over Dietrich Bonhoeffer, de dappere dominee van de Bekennende Kirche.

Maar toen was er al van alles aan het gisten geraakt. De Auschwitzprocessen zorgden er vanaf 1963 voor dat Duitsland ruw werd geconfronteerd met de omvang van de Holocaust. Studenten protesteerden tegen de laffe houding van hun ouders onder Hitler, tegen het aanblijven van nazi's op hoge posten in West-Duitsland. Ze ontdekten ook het verdrongen verzet van de communisten, van de arbeidersbeweging en van de sociaaldemocratische partijen. Vanuit de DDR brach-

Een nazi in het klaslokaal: ook op school kon de partij de toegang niet ontzegd worden. Foto: Max Ehlert.

ten de romans van onder meer Anna Seghers de West-Duitse lezers in beroering. Maar inmiddels was het verzetsverleden al onderworpen geraakt aan de wetten van de Koude Oorlog. Er over schrijven was kleur bekennen, en zo werd het ook opgevat.

Maar verzet als moreel ijkpunt, los van alle politieke agenda's, grijpt ons nog steeds aan. Het afgelopen jaar verschenen er alleen al vier boeken (waaronder één herdruk) die samen het hele spectrum beslaan: van nonconformisme tot daadwerkelijk verzet tegen Hitler.

Franz Josef Degenhardts roman *Lont* (1973), een heruitgave in de reeks Kritische Klassieken, past oorspronkelijk in de traditie van het communistische, anarchistische arbeidersverzet. Degenhardt was een protestzanger, gevierd binnen de buitenparlementaire

en studentenbeweging van de jaren zestig. Hij volgt de levens van een groepje kinderen, bewoners van een rode arbeiderswijk in het Ruhrgebied. De kinderen ontdekken dat de mensen in de bovenstad hypocriete viezeriken en decadente ploerten zijn: zoals de rechter die zijn oude Joodse adoptiefmoeder geen onderdak meer durft te bieden en 'het probleem' doorschuift naar het arbeidersvetzet. Het fascisme, begrijpen we, vergroot alleen maar de machtswellust van de bezittende klasse.

Ondanks dat theoretische kader leest de roman als een trein. Elk hoofdstuk is een avontuur, een pareltje van inlevingsvermogen, soms geschreven in slang of kindertaal, maar nooit gemaakt. Neem het moment dat de kinderen een gewonde Britse piloot vinden. "Herta Ronsdorf zei: Hier achter mij in de struiken is een bomkrater en daar ligt een Engelsman die nog leeft. Viehmann had meteen het mes in zijn hand, wilde langs zijn moeder heen rennen, maar ze hield hem tegen. Hij is gewond, zei ze, en net zo oud als onze papa. Als je hem wat doet ben je nog niet klaar met me. [...] Dat komt ervan, zei Viehmann, als je vanuit de lucht alles kapot gooit, om het even of het vrouwen en kinderen zijn. En hij vroeg met zo'n stem als van de Zender Vrij Duitsland: Zijn dat onze geallieerden, de vrienden van de arbeidersklasse en de onderdrukte volkeren?"

Aan het eind zijn de nazi's verslagen, maar een van de vaders die na de oorlog terugkeert klaagt "dat de oude vijand hier niet was verslagen en dat ook de fascistten spoedig weer uit hun holen zouden kruipen". Met andere woorden, verzet was na 1945 nog steeds noodzaak.

Aan het communistische verzet in de hogere echelons van de partij wijdt de Australische schrijfster Anna Funder een op feiten gebaseerde roman. Funder maakte al eerder furore met *Stasiland*, haar autobiografische zoektocht naar de Waarheid achter de Oost-Duitse geheime dienst. Uitgangspunt voor haar nieuwe boek *Al wat ik ben* is het levensverhaal van Ernst Toller, de toneelschrijver en Beierse voorzitter van de de Duitse sociaaldemocratische partij, zijn geliefde Dora Fabian en hun vrienden Ruth Blatt en Hans Wesemann. De groep emigreerde naar Londen en zette daar hun verzet voort. Een van hen loopt over naar de Gestapo en Dora wordt vermoord.

Ook dit is een meeslepend verhaal, en Funder weet zich goed in de verzetsstrijders te verplaatsen. In-dringend beschrijft ze hoe de NSDAP onder het mom

van wet en recht haar macht uitbreidt. Maar weinigen slagen erin zich daartegen te verzetten.

Jammer is wel dat Funder het boek vormgeeft als een opeenstapeling van flashbacks uit allerlei verschillende tijden. Moet dat de indruk versterken dat het om een roman gaat? Waar houden Tollers wereldberoemde dagboek aantekeningen dan op en beginnen Funders 'reconstructies'? En de vertaling maakt het er niet beter op, die is soms erg onduidelijk.

Anders dan de vorige twee romans gaat Ursula Hegi's boek *Jongens en vuur* niet over bewust verzet. Hegi vraagt zich eerder af hoe verzet ontstaat. Ze ontleedt de kiemen van 'morele moed', van de eerste kleine en weifelende stapjes op de weg erheen. De eerste afwijzing van de macht, van de aantrekkingskracht van fakkels en optochten, massademonstraties en meegaan in de stroom.

Hegi, een Duits-Amerikaanse schrijfster, brak door met *Stenen van de rivier*: in veel opzichten een echo van Günter Grass' meesterwerk *Die Blechtrommel*. In *Jongens en vuur* heeft ze een eigen stem gevonden: die geeft ze aan Thekla Jansen, de jonge onderwijzeres van een jongensklas, Onderbroken door flash-backs volgt de roman het leven in één dag, 27 februari, de eerste herdenkingsdag van de Rijksdagbrand in 1933.

Hegi zet Thekla neer als een geweldige juf, eentje die in bomen klimt en met wie alle kinderen weglopen. Thekla ziet zichzelf ook als iets bijzonders, als een weldenkend, fatsoenlijk mens. "Maar wat ze tegenover hen niet zou toegeven, was dat zij, zo kritisch als ze was, werd meegezogen in die werveling van zang en vlammen, in de emoties van de massa, in die harts-tocht en die drang, dat verlangen naar iets buiten zichzelf, naar iets groots [...] Ze vond het walgelijk. Dat liet ze echter niet merken. Omdat er misschien wel iemand naar haar keek."

Inderdaad blijkt Thekla minder hoogstaand dan ze zelf dacht. Pas helemaal aan het eind, na een schokkende gebeurtenis, vindt ze haar morele houvast terug, nadat ze is gaan 'bijstellen wat ze van zichzelf dacht te weten'. In het verzet gaat ze niet. Maar ze blijft op haar plaats, houdt stand, daartoe aangespoord door haar oude juf: "Wat jij kunt doen is onze leerlingen andere richtingen laten zien ...vooral die leerlingen die je niet uit de Hitlerjeugd kunt houden." Uiteindelijk is deze roman een ode aan alle onderwijzers voorzover zij erin slagen hun scholieren verbeeldingskracht bij te brengen, en een moreel anker.

Het laatste boek in de rij, het boek dat op mij de meeste indruk maakte, is het door de gepensioneerde-Grünen-politica en emeritus predikante Antje Vollmer geschreven *Doppelleben*.

Dit boek, geen op feiten gebaseerde roman maar een biografie, herinnert ons aan het volledig vergeten verzetspaar Heinrich (Heini) Graf Lehndorff en zijn vrouw Gottliebe, uit de kring van het verzet rond Claus Graf Schenk von Stauffenberg, die op 20 juli 1944 een mislukte aanslag op Hitler pleegden. Dat verzet werd in West-Duitsland decennialang als ‘fout’ beschouwd. Het zou te laat zijn gekomen en zijn ondernomen door de verkeerde figuren (Pruisische adel met verkeerde, antidemocratische intenties).

Hoewel er meer studies naar deze aristocratische verzetsgroep zijn gepleegd, is Vollmers dubbelbiografie verreweg de meest toegankelijke. Wat bewoog de 35-jarige graaf en zijn 31-jarige vrouw om met drie kleine kindertjes en een vierde op komst mee te doen aan de aanslag?

Dankzij de vele brieven en aantekeningen die Vollmer heeft opgespoord, weet zij de laatste weken en dagen voor de twintigste juli in detail te reconstrueren. En dat maakt dit boek zo fascinerend. Op de acht-

tiende juli komt Heini thuis en vertelt Gottliebe dat het gaat beginnen, waarop zij begint te huilen. Heini: “Ja, lieve hemel, waarom ben je nu zo van slag daarover? Hier wachten we toch al de hele tijd op?!” De negen maanden zwangere Gottliebe zoekt naar haar ‘morele moed’: “En ik ging naar mijn kamer en was er eigenlijk meer mee bezig om de angst te onderdrukken. En ik weet nog dat ik voor mijn bed neerknielde, hoewel dat geknielde bidden voor mij erg lastig was, maar ik ben met grote moeite en met m’n dikke buik neergeknield, heb mijn hoofd op het kussen gelegd en steeds weer mijn spreuk herhaald: ‘Als alles kapot gaat, verlaat God ons niet. Groter dan de Helper kan de nood niet zijn.’” Het loopt niet goed af, dat is bekend, maar Gottliebe en haar dochters slipten zich erdoorheen.

Als deze vier verzetsboeken iets duidelijk maken, is dat morele moed los staat van alle partijpolitieke of ideologische kleuren. Een aangeboren eigenschap is het evenmin: het is een kwaliteit die bevochten moet worden. Dan is wel handig wanneer die morele ijkpunten al door een onderwijzer, dominee, familie of partijgenoot zijn aangereikt.

- Franz Josef Degenhardt: *Lont*. (Zundschnüre) Herziene vertaling en nawoord Gerrit Busink. Schokland, De Bilt. ISBN 9789081662826; 192 blz. €23,90
- Anna Funder: *Al wat ik ben*. (All that I am) Uit het Engels vertaald door Harry Pallemans. Contact, Amsterdam. ISBN 9789025436360; 458 blz. € 24,95
- Ursula Hegi: *Jongens en vuur*. (Children and fire) Uit het Engels vertaald door Marga Blankestijn. De Arbeiderspers, Amsterdam. ISBN 9789029578608; 256 blz. € 19,95
- Antje Vollmer: *Doppelleben*. *Heinrich und Gottliebe von Lehndorff im Widerstand gegen Hitler und von Ribbentrop*. Die Andere Bibliothek/Eichborn, Frankfurt am Main. ISBN 10 3821862327; 414 blz. € 34 (Deze uitgave is vrijwel uitverkocht, er volgt binnenkort een nieuwe paperback bij btb Verlag, € 14,99)

NOOT VAN UITGEVERIJ SCHOKLAND

In september 2012 verschijnen onder de naam *Een jeugd in Duitsland*, als deel vier in de serie *Kritische Klassieken*, bij Uitgeverij Schokland de memoires van de in het bovenstaande artikel genoemde Ernst Toller. Of de schrijfster met haar opmerking over Tollers “wereldberoemde dagboekantekeningen” op deze memoires doelt is mij niet helemaal duidelijk. Wat wel duidelijk is, is dat Toller niet de Beierse voorzitter van de sociaaldemocratische partij is geweest, maar van de Onafhankelijke Socialistische Partij (UDSP). In tegenstelling tot de sociaaldemocraten die de rechtse krachten hielpen de revolutie neer te slaan, was de UDSP juist een marxistische, revolutionaire partij, waarvan het grootste deel der leden later, in 1924, overstapte naar de Communistische Partij. — Nils Buis